

*Qorqudşünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar**Ramazan QAFARLI**Filologiya elmləri doktoru**E-mail: ramazanqafar@gmail.com*

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA OD ARXETİPİNİN SEMANTİK STRUKTURU

Açar sözlər: ritual, mif, od, tonqal, işiq, Qorqud, Prometey, mifik zaman, empirik zaman, ağ otaq, qara otaq, qırmızı otaq.

SEMANTIC STRUCTURE OF THE ARCHETYPE OF FIRE IN THE EPIC “BOOK OF MY DEDE KORKUT”

ABSTRACT

The article shows that the spirit of Dada Gorguda is more often associated with fire, and the lighting of fires in the mountains is considered the main ritual of practically all tribes. This is misleading. Lamps, bonfires and hearths are the main symbols of Oguz in movies and plays. In Oguz writing there is not a single symbol of bondage as a symbol of unity and unity (warning and mobilization, when one bonfire is left in a high place, two - a call to disaster and war, three - to victory and triumph). But what is the reason for the presence of fire, light, goodness and blessings in the meaning of the name of the mythical image? Undoubtedly, this is due only to the imagination of the deepest layers, and it is impossible to unravel it, not comparing it with the old mythological systems. The facts that testify to the fact that a number of popular mythical representations of the peoples of the world are associated with the Caucasus and Azerbaijan prove that our ancestors are the ancient inhabitants of the Earth. It is possible to see in the myth of Prometheus, who burns people. An explanation of the lighter can be found in the ancient beliefs that reflect the murdered ideas of the Azerbaijani Turks. Our ancestors predicted that once a year the spirits of their dead grandfathers would come to bring grandchildren, which would also come last. If they had seen in the houses where their descendants lived, the fires would not have stayed, the stoves would have returned, they would have thought that everything would be destroyed, they would return and there would be no more. And if they see in the first Tuesday that the smoke does not go out of the oven, that the food is not cooked, the grandchildren do not laugh, they are hungry, they are hungry, they are offended, and they will not go there anymore. In accordance with this belief, the following environments ignite the bones, arrange walks and exclude sorghum.

Keywords: ritual, myth, fire, bonfire, light, Gorgud, Prometheus, mythical time, empirical time, white room, black room, red room.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА АРХЕТИПА ОГНЯ В ЭПОСЕ «КНИГА МОЕГО ДЕДЕ КОРКУТА»

РЕЗЮМЕ

В статье показано, что дух Дада Горгуда чаще ассоциируется с огнем, а зажигание костров в горах считается главным ритуалом практически всех племен. Это заблуждение. Лампа, костер и очаг - главные символы огузов в фильмах и спектаклях. В огузской письменности нет ни одного символа костра как символа сплоченности и единства (предупреждение и мобилизация, когда один костер оставляют на высоком месте, два - призыв к катастрофе и войне, три - к победе и торжеству). Но в чем причина присутствия огня, света, добра и благословений в значении названия мифического образа? Несомненно, что это связано только с воображением из самых глубоких слоев, и невозможно разгадать его, не срав-

нивая со старыми мифологическими системами. Факты, свидетельствующие о том, что истоки ряда популярных мифических представлений народов мира об огне связаны с Кавказом и Азербайджаном, доказывают, что наши предки являются древнейшими обитателями Земли. Это можно увидеть в мифе о Прометее, который поджег людей. Объяснение зажигания костра можно найти в древнейших поверьях, отражающих убитые горем идеи азербайджанских турок. Наши предки представляли, что раз в год духи их умерших дедов приезжают навестить внуков, что также приходится на последнюю среду. Если бы они увидели, что в домах, где жили их потомки, костров не осталось, печи погаснут, они подумали бы, что все будет разрушено, они вернутся и больше туда не пойдут. И если они увидят в первый вторник, что из печей не идет дым, что еда не готовится, внуки не смеются, они голодны, они голодны, они обижены, и они больше не пойдут туда. Согласно этому поверью в следующие среды разжигают костры, устраивают гулянья и исключают ссоры.

Ключевые слова: ритуал, миф, огонь, костер, свет, Горгуд, Прометей, мифическое время, эмпирическое время, белая комната, черная комната, красная комната.

“Dədə Qorqud”un ruhunu daha çox odla bağlayırlar və dağlarda tonqal qalamağı, az qala, bütün boyların məğzində duran əsas ritual kimi göstərir. Bu, səhv fikirdir. Kinofilmdə, tamaşalarda da çıraq, tonqal və ocaq oğuzların əsas simvoldur. Bu, yəqin ki, «Qorqud»dakı **qor (od, alov)** kəlməsindən doğur. Əlbəttə, Dədə Qorqudun dərin qatlardakı mifik obrazı odun insanlara verilməsinə söykənir. Eposun mətnindən çıxış etsək, orada *suya, dağa, ağaca* daha tutarlı şəkildə kult kimi baxılmasını əsaslandırın faktlar mövcuddur. Od isə, demək olar ki, başqa mənalarda özünü büruzə verir.

Dədə Qorqudun odla bağlı alqışları bunlardır:

Haq yandıran çırağın daim yansın!

İşığınız əskik olmasın (yəni nəslin kökü kəsilməsin)!

Onun dilində ocaq (çıraq, işıq) – nəsil, oba, yurd, vətən mənasında işlənir. Ocağın sönməsi nəslin kökünün kəsilməsi deməkdir. Dastanın müqəddiməsində Dədə Qorqud evin dayağı olan qadınlardan başqa, yerdə qalan üçü haqqında deyir ki, Nuh peyğəmbərin eşşəyi nəslindəndirlər (bayağı), onların uşaqları böyüməsin, ***ocağınıza belələri gəlməsin...***

Dastanda ata ilə oğlun öldürülməsi – nəslin kəsilməsi ocağın sönməsi ilə müqayisə edilir. Kafirlərin Qazan bəylə Uruzu tutub öldürmək niyyətini oğlu atasına belə izah edir:

– Sən gəlincə, ata, düşmənlər danışdılar: “Qonur atlı Qazanı tutun... Oğlu ilə özünü bir yerdə öldürün. ***Ocağını söndürün!..***”

Bütün bunlar məhz *dastan qəhrəmanlarının daimi ocağa, torpağa, vətənə sahib olmalarından* xəbər verir.

Od insanın birliyi, mənəvi bütövlüyü, böyüklüyü, qolunun qüvvəsidir. Qanturalı Selcan xatunu gətirmək üçün yad ölkəyə – Trabzona yola düşəndə atası Qanlı qoca oğlunu bu niyyətdən çəkəndirmək istəyir, “əjdahalar, ilanlar sökə bilməyən qalın meşələrlə, sıx ormanlar”la qorxudur. Qanturalı isə **odun** köməyi ilə keçilməz yerləri adlayacağını bildirir.

Dədə Qorqud insanları daxilən saf, qüdrətli görmək istəyirdi. Ona görə də mə-nəvi aləmdən bəhs edən fikirləri odla əlaqələndirməyi tövsiyə edirdi, məsələn, “içinə od düşdü”, “içim özümü yandırır, çölüm özgəni” kimi kəlamlarla ilk dəfə onun dü-züb-qoşduğu boylarda rastlaşırıq: “Selcan xanım bunu belə görəndə içinə od düşdü”.

Odlu bağlı faktlar bu istiqamətdədir. “Традиционное мировоззрение тюр-ков Горной Сибири” kitabında kökdən gələn adət-ənənələrdən bəhs açarkən mü-əlliflər yazırlar: “Ənənəvi mədəniyyətlərdə ocaq sabitliyin simvoludur və dünya-nın əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Altay aullarında yanan od mühüm mədəniyyət hadisəsi idi, ocaq yeni ailənin və evin başlanğıcı hesab edilirdi. O, ri-fah verən, vasitəçi və insanların xilaskarı idi, tayfa həyatının simvolu və qoruyu-cusu kimi çıxış edirdi” (4, s. 136). Görürdüyü kimi, “Dədə Qorqud”da da eyni qaydada od, ocaq nəslin qoruyucusudur. S.S.Kataşın “Мифы, легенды горного Алтая” monoqrafiyasında ocağın nəslə, kökü mənalandırmasının türklərin ilkin inanclarına söykəndiyi təsdiqlənir: “Qədimlərdə nəslin son nümayəndəsi öləndə ocaqlar həmişəlik söndürülürdü” (3, s. 53).

Oğuznamədə tonqalın həmrəyliyə, birliyə çağırış rəmzi tək (hündür yerdə bir tonqal qalananda xəbərdarlıq və səfərbərlik, ikisi – fəlakət və döyüşə çağırış, üçü – zəfər və təntənə çağırış şəklində) izləri yoxdur. Bəs mifik obrazın daşdığı adın məna yükündə odun, işığın, xeyirin, bərəkətin olmasının səbəbi nədədir? Bu-nun ancaq ən dərin qatlardan gələn təsəvvürlə bağlı olduğu şübhəsizdir və əski mi-foloji sistemlərlə müqayisə aparmadan açılması mümkün deyil.

Dünya xalqlarının odlu bağlı bir sıra məşhur mifik təsəvvürlərinin mənbəyi-nin Qafqazla, Azərbaycanla bağlılığını göstərən faktlar sübut edir ki, ulu babalarımız Yer kürəsinin ən qədim sakinləridir. Bunu odu insanlara bəxş edən Prometey haqqındakı mifdə də görmək mümkündür. Bir sıra qədim mənbələrdə Prometey Olimp allahlarından (başda Zevs olmaqla) çox-çox əvvəlki dövrlərin təsəvvürləri-nin məhsuludur. Onun mənşəyini əski bolqarlara və Qafqazda yaşayan skiflə-rə/saklara/ aid edirlər. Hər iki halda qədim türk tayfaları ilə bağlanır. Bunu ger-çəkləşdirən bir cəhət olduqca maraqlıdır. Prometey insanları sudan və torpaq-dan düzəldir, elə edir ki, onlar həmişə göyə baxsınlar. Bildiyimiz kimi, yunan al-lahları yerdə (dağlarda) yaşayırdılar. Yalnız əski türklərin inanclarında baş ruh yu-xarı dünyada yerləşir, yaxud Allah göy təbəqəsinin (Göy tanrının) özüdür. Esxilə görə, odu insanlara bəxş etməklə Prometey həm də texniki tərəqqini, mədəniyyəti, incəsənəti onlara bağışlamışdır. O, qayalarda qarışqa kimi ömür sürən bəşər övladına ev tikməyi, gəmi qayırmağı, təsərrüfatla məşğul olmağı, paltar geyməyi, say-mağı, yazıb-oxumağı, ili fəsilərə, aylara, həftələrə, günlərə ayırmağı, allahlara qurbanlar gətirməyi, fala baxmağı öyrətmişdir. Prometey sözünün mənası «**müd-rik**», «**gələcəkdən xəbər verən**» deməkdir. O, odu insanlara bağışladığı üçün cəza-lanır, Qafqaz dağlarında, skiflər yaşayan ərazilərdə zəncirlənir. Quzğunlar Promete-yin bədənini dəlik-dəşik edirlər. Zevs dəfələrlə onun canını özünə qaytarır və əzab-

əziyyətli ömrünü uzadır. Prometey dünyada insanlar uğrunda fədakarlıq göstərən ilk mədəni qəhrəman kimi təqdim olunur. İsus Xristosun çarmıxa çəkilməsi, demək olar ki, Prometeyin fədakarlığının yaşadığımız zamanın başlanğıcında təkrarıdır.

Prometey insanlara tövsiyə edir ki, odu sönməyə qoymasınlar, yaşadıkları mağaraların tonqalları həmişə yansa, insan nəslinə heç bir qüvvə bata bilməz. Və dünyanın əksər dillərində işlənən “ocaq” sözünün türk mənşəli olmasına heç kəs şübhə ilə yanaşmır. Məhz Azərbaycan türklərinin dilində bu gün də işlənən “ocağın sönməsin” alqışının həmin mifik təfəkkürlə bağlılığını danmaq mümkün deyil. Eləcə də mifik qanunauyğunluğa əsasən, qəhrəman doğulduğu yerdə də ömrünü başa çatdırmalıdır. Lakin yunan mifoloji sistemində Prometeyin meydana gəlməsi dumanlı olduğu kimi, ömrünün sonu aid olduğu ölkədə tamamlanmır. Onun yunan mifoloji sistemində hazır şəkildə başqa xalqdan keçdiyi güman edilir və Prometeyin Qafqazda əsl vətəninə axtarsaq, Azərbaycandan o yana getmək mümkün deyil. Bəs “yunanlaşmamışdan”, Prometeyləşməmişdən qabaq öz vətəninə insanları tərəqqiyə çatdıran tanrı, yaxud tanrı elçisi necə adlandırılmışdır? Bizcə, adında “od” və “xoşbəxtlik” sözlərini birləşdirən **Qorqud**. Azərbaycan türkləri onları dünyaya gətirən, tərbiyə edən, ağıla-kamala çatdıran atalarına “dədə” deyirlər. Prometey – Qorqudun da yaratdığı insanlar ona “ataları” kimi baxmışlar.

XI əsrdə Balasaqunlu Yusif tərəfindən qələmə alınan türkdilli ilk məsnəvi “Kutadqu bilik” (Xoşbəxtlik gətirən bilik) məsnəvisində də birinci kəlmənin “kut” hissəciyinin “xoşbəxtlik” mənasını verdiyini nəzərə alsaq, alimlə razılaşmaq olar. Lakin “Qorqud”un bütövlükdə xoşbəxtliyin mayası kimi təqdimi özünü doğrultmur. Əslində, “Qorqud” sözündə odla xoşbəxtliyin yanaşı işlənməsinin, əlaqələndirilməsinin anlamı məhz ən əski təsəvvürlərə – “Prometeyliyə” söykənir. Dünyada inkişafın, yaradıcılığın, məhsuldarlığın, bolluğun mənbəyi və təbiətin təzədən oyanmasının səbəbi oddur. Təsədüfi deyil ki, “Kutadqu bilik” əsərində də öz ağı, biliyi, dünyagörüşü, təcrübəsi ilə ölkəyə xoşbəxtlik, əmin-amanlıq, bolluq gətirən baş obrazlara mürəkkəb adlar verilir və sözlərdən biri odla əlaqələndirilir: xaqan Gün-doğdı ədaləti, qanunu, vəzirin kiçik oğlu Od-Qurmuş isə taleyi, aqibəti təmsil edir. Onların dövlət idarəçiliyində Prometeyin insanlara bəxş etdiyi bütün cəhətlərin mayası durur. Qorqudun türklərdə Prometeyin analoqu olan tanrı elçisi olduğunu bildiyi üçün Y.Balasaqunlu “biliyin xoşbəxtlik gətirməsi”nə inanan obrazların adını odla bağlamışdır.

Azərbaycan türklərinin qam-şaman təsəvvürlərini özündə əks etdirən ən əski inamlarda da tonqal yandırılmasının izahını tapmaq olar. Ulu əcdadlarımız belə təsəvvür edirdilər ki, ildə bir dəfə ölmüş babalarının ruhları öz nəvə-nəticələrinə baş çəkməyə gəlir ki, o da İlxır çərşənbələrə düşür. Əgər onlar görsələr ki, nəsilləri yaşayan evlərdə tonqallar qalanmır, ocaqlar sönməyib, elə bilirlər ki, hər şey məhv olub, qayıdıb gedərlər və bir də o tərəflərə hərlənməzdilər. Bir də ilk çərşənbə axşamı görsələr ki, ocaqlardan tüstü gəlmir, xörəklər bişirilmir, nəvə-nəti-

cələri deyib-gülmürlər, ac-yalavacdırlar, küsülüdürlər, onda da inciyər və bir də oralara gəlməzlər. Məhz bu inama görə, İlxır çərşənbələrində tonqallar qalanır, şənliklər keçirilir, umu-küsü aradan götürülür. Müqəddəs günün çərşənbə seçilməsinin isə bir izahı budur ki, tanrı dünyanı yaradanda həftənin ilk günündə hazırlıq işlərini yerinə yetirir, ikinci gün yaradıcılıqla məşğul olur. Bu inama görə, bütün varlıqların ilk doğum günü çərşənbəyə düşür. Qədim türklərdən fərqli olaraq, müsəlmanlarda ən uğurlu gün cümə axşamı, xristianlarda isə İssus dirilən gün – bazar günü hesab edilir. Nizami poemalarının birində övladdan danışıqda onların canlı danışıqda «ışığı» kimi anıldığını göstərir:

Dedi: muradım (məqsədim) dostluqdur.
O da iki işığın (övladın)¹ xatirədir...
...(Qoy) tay tayı ilə zinətlənsin.
Mən məhəbbət və qohumluq qaydası ilə
Sənin qızını öz oğluma istəyirəm...(2, ş. 72-73)

“Dədə Qorqud”da ayrı-ayrı boylarda **emprik zaman kimi** götürülən epik təsvirdə konkret məkan göstərilir: “Bir gün Qamğan oğlu xan Bayandır yerində turmuşdu. Şamı günlüğü yer yüzünə dikdirmişdi. Ala seyvanı göy yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalça döşənmişdi” (1, s. 34).

Bu təsvir tarixi zaman və məkan baxımından məlum dövrlə səsleşir. Oğuzların başçısı ildə bir dəfə böyük bir məclis düzəldib görülən işləri yekunlaşdırır, bəyləri xidmətlərinə görə mükafatlandırır, gələn il üçün tədbirlərini söyləyir, təklifləri dinləyib müzakirə edirdi. Türk tarixində toy, qurultay kimi tanınan məclis idarəçilikdə ilk demokratik institutlardan biri idi. Dastanda həmin tarixi mərhələ ümumiləşdirilir, bədi formaya salınıb aşağıdakı mətndə empirik zamanın illə müəyyənleşən kiçik dövrünə aid (il ərzində bir dəfə təkrarlanan) hal kimi təqdim olunur: “Xanlar xanı xan Bayandır yildə bir kərə toy edib, Oğuz bəglərini qonaqlardı. Genə toy edib, atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı”.

Dastanda məkanın təsviri də konkretleşməyə doğru meyillidir. Doğrudur, arxaik qəhrəmanlıq eposlarında olduğu kimi, burada da zaman üç yerlə əlaqələnilib axarını dəyişir:

Bir yerə ağ otağ,	Oğlı olanı ağ otağa,
bir yerə qızıl otağ,	qızı olanı qızıl otağa qondurın...
bir yerə qara otağ qurdırmışdı.	...Kimün ki, oğlı-qızı yoq, qara otağa qondurın, qara keçə altına döşək, qara qoyun yəxnisindən öginə gətürün. Yersə, yesün, yeməzsə, tursungetsün» - demişdi. ...Oğlı-qızı olmayanı allah-təala qarğayıb-dır, biz dəxi qarğarız, bəllü, bilsün» - demiş idi» (1, s. 34).

¹ Türklər üçün də övlad işıqdır.

Sual doğur: mətndə hadisələr ilin hansı mərhələsində başlayır? Axı, tarixi-qəhrəmanlıq eposlarında zaman bəzən ən kiçik hissəsinə qədər (saatla, günlə, ay-la, fəsilə, bədi dilin imkanlarından istifadə edildikdə isə “yellər əsəndə, gün doğanda” şəklində) konkret göstərilir.

“Dirsə xan oğlu Buğac xan boyını bəyan edir...» boyunda zaman və məkan elə dəqiqliklə işlənmişdir ki, ən kiçik detal belə unudulmamış, yerli-yerində işlənərək ümumi axına uyğunlaşdırılmışdır. Hadisələrin hansı zamanla çıxışı eposda poetik füqurların mətne ustalıqla daxil edilməsi ilə müəyyənləşir. Belə ki, toy məclisinə çağırılan Dirsə xan səhər tezdən – “alar sabah qalqubanı yerindən uru turub, qırq yigidi boyına alıb Bayındır xanın söhbətinə gəlir” (1, s. 34).

Hadisənin məhz yaz girən ərəfədə baş verdiyi isə dolaylı şəkildə təqdim olunur:

“Salqum-salqum tan yelləri əsdigində,
Saqallu boz ac turğay sayradıqda,
Saqalı uzun tat əri banladıqda,
Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda,
Aqlı, qaralı seçən çağda,
Köksi gözəl qaya tağlara gün dəgəndə,
Bəg yigitlər cılasınlar bir-birinə qoyulan çağda” (1, s. 34).

Zaman və məkanın bu qədər geniş və konkret şəkildə təsvirinə ancaq yazılı ədəbiyyatda rast gəlirik. Şifahi epik ənənədə isə nadir hal kimi nəzərə çarpır. Doğrudur, birbaşa hansı zamandan bəhs olunduğu mətndə qeyd edilmir. Lakin poetik ifadələrin arxasında gizlənən anlamlardan anlaşılır ki, yazın gəlişindən söhbət gedir. Çünki hələ qışın soyuğu torpağın üstündən əlini tamam götürməyib, “salxım-salxım dan yelləri əsir”, “saqqalı boz torağaylar” ona görə ac ötürlər ki, hələ təbiətdə tam oyanma baş verməyib, bitkilər cücərməyib, yeməyə bir şey tapmırlar. “Bədəvi atların yiyəsini görüb kişnəməsi”nə də səbəb odur ki, artıq isti-soyuq yuvaları tərk etmək zamanı gəlib çatmışdır. Eləcə də Novruz yaxınlaşdığı üçün “saqqalı uzun tat kişi azan çəkir”, Qalın Oğuzun “gəlini-qızı axır çərşənbədə bəzənib-düzənir”, günün “ağlı”, yəni işıqlı, gündüzlü və “qaralı”, yəni gecəli, qaranlıq çağları bir-birindən seçilir. Nəhayət, yaz girəndə “köksü gözəl böyük dağlara gün dəyir”, igid bəylər, qəhrəmanlar meydanlara axışib bir-biriləri ilə güləşir, döyüş sirlərini mənimsəyirlər. Boyda bir ilin dairəsindən çıxıb müxtəlif dövrlərə düşən başqa hadisələrin də çıxışı baharla əlaqələndirilir. Bayındır xanın maraqlı adətindən bəhs açılarda iki kiçik zaman mərhələsinə işarə olunur: onun əmri ilə “bir yazda, bir də payızda buğa ilə buğranı savaşırdırdılar” (1, s. 34). Lakin ozanlar mətndə on beş il ötürülmüş vaxtı (uşaq nəzir-niyazla dünyaya gələndən sonra on beş yaşına girənədək nə hadisə baş verdiyi buraxılır) boyun başladığı zaman və məkana uyğun şəkildə davam etdirirlər. Adama elə gəlir ki, bu elə Bayındır xanın toy qurdurub Qalın Oğuzun bütün bəylərini yanına topladığı həmin bahardır: bir yerdə ağ, bir yerdə qırmızı, bir yerdə də qara otaq var... Çünki buraxılmış, sıxışdırılmış zaman ərzində əslində ancaq bir şey

dəyişmişdi. Dirsə xan tək deyildi, oğlu ilə birlikdə məclisə qədəm qoymuşdu. Qalan məsələlər əvvəlki kimi qalırdı. Yenidən əhatəli təsvirə yer verilir və hadisələr əfsanəvi məcradan çıxarılıb (yəni Buğacın nəzir-niyaz, alqışla möcüzəli doğuşunun nəticəsi olaraq onun qeyri-adi varlıqlarla mücərrəd məkan və zaman çərçivəsində mübarizəsinə həsr olunmur), xalq adət-ənənələrinin fonunda ailə-məişət səviyyəsinə endirilir.

Zaman ardıcılığında böyük dövrün sıxışdırılmasından sonra hadisənin yenə yazla başlaması həm də boyun bütövlüyünü təmin edən vaasitədir. Struktur baxımında yazda əsası qoyulub düyünlənən hadisə bir növ həmin nöqtədən – yaz vaxtından davam etdirilir. Burada on beş illik fərq bir də ona görə hiss edilmir ki, zamanı öz arxasında aparən əsas qəhrəman meydana çıxarılır və qəhrəmanlıqla ad-san qazanır: “Məgər, sultanım, genə yazın buğayı saraydan çıxardılar. Üç kişi sağ yanında, üç kişi sol yanında dəmür zəncirlə buğayı tutmuşdılar. Gəlüb meydan ortasında qoyu verdilər. Məgər, sultanım, Dirsə xanın oğlancığı, üç dəxi ordı uşağı meydanda aşıq oynarlardı. Buğayı qoyu verdilər, oğlancılara “qaç” dedilər. Ol üç oğlan qaçdı, Dirsə xanın oğlancığı qaçmadı. Ağ meydanın ortasında baxdı-turdu” (1, s. 36).

Boyda üçüncü mühüm hadisənin də çıxışı yazla əlaqələndirilir. Bunlar təsadüfi xarakter daşıyırmı, yoxsa hansısa sistemə, inama bağlanır? Azərbaycan türklərinin məişətində bahar fəslinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi danılmazdır. Yazla hər şey təzələnir, xeyirliyə doğru atılacaq addımlar üçün zəmin hazırlanır. Hətta küsənlər barışırlar. Eposda ata-oğul (şər-xeyir, qış-yaz) qarşılaşmasının, daha doğrusu, toqquşmasının bünövrəsi ikincinin ad-san qazandığı gündən qoyulur. Lakin birincinin tam şərləşməsi üçün növbəti yaz qədər vaxt sərf olunur. Çünki şərxislülilər qışın sazağını atanın ürəyinə ötürməli idilər. Yayda başlanan fitnə-fəsad yayda, payızda bəhrə verə bilməzdi. Bu halda Buğacın qayıdışı (ölümcül yaralanandan sonra Xızırın yardımını ilə sağlması) mümkün deyildi. Beləcə il ərzində Dirsə xanın nöqərlərinin fitnəkar hərəkətlərinin təsvirindən sonra ov səhnəsi gəlir.

Oğuzlar üçün ov və döyüş meydanı həm ad-san qazanmaq, həm də dincəlmək, əylənmək yeridir. Lakin boyda elin uğurunu təyin edən, bərəkətinin, bolluğunun təminatçısına çevrilən məkan (ov yeri) xəyanətkarlığa da şahid durur. Yenə də “alar sabah Dirsə xan yerindən uru turdu. Oğlancuğun yanına alıb, qırq yigidin boyuna saldı, ava çıxdı..” (1, s. 36).

Bu səhər eyni şəkildə Dirsə xanın on yeddi il qabaq Bayandır xanın məclisinə yollandığı və “qara otaqla” rastlaşdığı səhərin təsvirindəki misralarla təqdim olunur:

“Salqum-salqum tan yelləri əsdigində,
Saqallu boz ac turğay sayradıqda,
Saqalı uzun tat əri banladıqda,
Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda,
Aqlı, qaralı seçən çağda,
Köksi gözəl qaya tağlara gün dəgəndə,
Bəg yigitlər cılasınlar bir-birinə qoyulan çağda” (1, s. 36).

Başqa boyda da belə təsvirlər var.

Bir boyda eyni nəzm parçasının olduğu kimi iki dəfə işlənməsini necə qiymətləndirək? Epik ənənədə qazax, özbək, xakas, qırqız türklərinin bütövlükdə nəzmlə yaratdığı dastanlarda poetik məqamlarda misra, beyt, bənd təkrarına rast gəlirik. Yazılı ədəbiyyatda da məsnəvilərdə bu haldan üslubi fəqur kimi faydalanırlar. Lakin təsvir hissəsi nəsrədən ibarət “Kitabi-Dədə Qorqud” üçün, ümumiyyətlə, xarakterik olmayan bir formanın mövcudluğu göstərir ki, dastan arxaik qatlarda tamam başqa qəlibdə yaranmış və birinci boydakı bütün hadisələrdə zamanın çıxışları yazın gəlişi ilə müəyyənləşdirilmişdir. Oğuzlar uğur və uğursuzluqlarını ilaxır çərşənbələrdə təbiətdə özünü göstərən bəzi amillərlə – salxım-salxım dan yellərinin əsməsi (türklərin əski çağlarda Dan tanrısına inanaraq qurbanlar kəsmişlər), “köksü gözəl böyük dağlara gün dəyməsi” (dastanda dağ kultuna inam da çox qüvvətlidir) və s. əlaqələndirmişlər. Bu ənənə sonrakı çağlarda poetik anlamda götürülmüş və əksər hadisələrin çıxışı yaza aid edilmişdir.

Beləliklə, hər iki zaman anlayışının bir-birindən fərqi göz qabağındadır. Əgər birincilər mifik “qızıl əsr”ə aid edilirsə, ikincilərdə dövr konkret tarixi əlamətlərlə elə əlaqələndirilir ki, gerçəklik, reallıq təsiri bağışlayır. Birinci dövrdə yaranan eposlar şifahi şəkildə ikinciye keçəndə mifik strukturlar da gerçəklik pərdəsinə bürünür, tanrılar, ilahi qüvvələr insanlaşdırılır, qeyri-adi şəkildə təsəvvürə gətirilən varlıqlar təbii halına qaytarılır, ilkin mənə tutumu dərin qatlarda qalır. Halbuki zamana aid iki baxışdan biri digərinin əksini təşkil edir, arxaik eposun başlanğıcı mifik ilkin yaranışlar dövrünün mənzərəsini yaratdığı halda tarixi qəhrəmanlıq dastanları elə hadisələrə üz tutur ki, dinləyicilərə baş verməsi bəlli olsun. Tarix faktının tam mənzərəsini yaratmaq məqsədi daşımır, sadəcə, üzde olan bir-iki əlaməti (hadisənin baş verdiyi yeri, tayfa adlarını, tarixi şəxsiyyətləri və s.), ya da son nəticəni mətnə daxil etməklə xalqın tarixi-qəhrəmanlıq salnaməsini yaradırdılar. Məsələn, nağıl və dastanlarda hadisələr Allahdan başqa heç kəs olmayan zamanla əlaqələnilib naməlum padşahla, naməlum ölkə, şəhər – məkanla, sehirlə, qeyri-adi varlıqların iştirakı ilə inkişaf etdirilir və möcüzənin köməyi ilə çalınmış qələbə ilə yekunlaşır. Digər tərəfdən, əgər eposda hadisənin çıxışı hamının tanıdığı Dəmirqapı Dərbənddə, Göyçədə, Trabzonda, Tiflisdə, Bağdadda, Qarsda, Əlincə qalasında və b. yerlərdə məlum zamanda (Məhəmməd peyğənbərin yaşadığı dövrdə, Osman qazinin hakimiyyəti çağında və s.) başlanırsa, sonrakı döyüşlərin də gerçəkliyinə şübhə ilə baxılmır. Və “Dədə Qorqud” ona görə spesifik xüsusiyyətli dastandır ki, onda zaman və məkan anlayışınının hər iki çıxış-başlanğıc formasından istifadə olunur. Elə boylar var ki, zaman mifik anlamdadır: “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu”, “Basat Dəpəgözi öldürdüyü boy”, “Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy”. Və empirik-tarixi zamanla başlanan boylar daha çoxdur: “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”, “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”, “Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək

boyu”, «Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy», “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu”, “Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu”, “Bəkil oğlu Əmranın boyu”, “Uşun qoca oğlu Səgrək boyu”, “İç Oğuz Taş Oğuz asi olub Beyrək öldüğü boy”.

Maraqlıdır ki, Dədə Qorqud obrazının özü mifik mədəni qəhrəman səviyyəsindədir, onda ilkinliklə bağlı əlamətlərin qalıqları bir neçə boyda hiss olunacaq dərəcədədir. Eləcə də onun adqoyma xüsusiyyəti, demək olar ki, əksər boylarda xatırlanır. Lakin Dədə Qorqudun dünyaya gəlişi ilə başlanan eposda ilk baxışda elə təsir bağışlayır ki, mifik zaman arxada qoyulub və **tarixə bəlli hadisələr ön plana çəkilir**. Bu onu göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” adı altında müxtəlif dünyagörüşlərinin (zaman etibarını ilə bir-birindən bəzən min il məsafəsi qədər ayrılan) məhsulu olan, lakin yazıya alındığı dövrdə ad və məkan baxımından eyniləşdirilən müstəqil əsərlər toplanmışdır. Və hər birinin ayrılıqda hərtərəfli araşdırılması bir çox həqiqətlərin üzə çıxmasına imkan yaradacaq.

İlk növbədə aydınlaşdırmaq lazımdır ki, müxtəlif çağların epik ənənəsinin məhsulu olan epik təsvirlərdə zaman axını hansı formadadır və tarixi-poetik fərqlərin meydana gəlməsi səbəbləri nə ilə izah edilməlidir, boydan boy keçdikcə zaman dəyişmələrinin xronoloji ardıcılıqla deyil, yuxarıdan aşağıya, yaxud aşağıdan yuxarıya doğru dəyişməsinin, mifoloji amillərin belə daha çox tarixi yozuma istiqamətlənməsinin izahını tapmadan “Dədə Qorqud”un strukturundan danışmaq olmaz.

ƏDƏBİYYAT

1. Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib edənləri: Əlizadə S., Zeynalov F. – Bakı, 1988.
2. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Mübariz Əlizadəninindir. – Bakı, 1981, s. 72-73
3. Мифы, легенды Горного Алтая. – Горно-Алтайск, 1978.
4. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири, Новосибирск, “Наука”, 1988.

